

MODULE VII: HET MARKIEZENHOF

JAN WEYTS

Les 2

DE BOUWGESCHIEDENIS EN HET GEBRUIK VAN HET HOF

De bouwgeschiedenis

de vroegste periode

Niet bekend is of na de afsplitsing van het land van Bergen op Zoom in 1287 de nieuwe landsheer al een huis in de stad bezat. Hij staat vooral bekend als heer van Wouw. Denkbaar is dat de heer al wel een pied à terre in de stad had, maar toen hij er voor koos een uitgebreidere woning hier te hebben koos hij voor een locatie aan de rand van de handelsstad waar ook ruimte was. Dan zou een positie aan de overzijde van de in de 13de eeuw gekanaliseerde Grebbe een goede optie zijn geweest. Wellicht is dat door een van de Boutershems gedaan, omstreeks het midden van de 14de eeuw¹. Denkbaar is dat de heer voordien het huis 'Leeuwenborch' aan de Grote Markt als woonstee had. Dat huis heeft muren van rond 1400, en had tot de 20ste eeuw een uitzonderlijk groot erf.

De oudste gegevens uit 1384 over bouwwerkzaamheden betreffen het dekken van de toren, de "*telrie*" en de keuken². Dat zou dan een huis kunnen betreffen, bestaande uit een woontoren op de plaats van het achterste deel van de huidige hofzaal met daarachter een servieskamer en keuken. In 1384 werd geld uitgegeven voor het dekken van een toren, wellicht dus de woontoren. In 1437 vervolgens is er sprake van het 'benenden daecx (binnendaks) verhoecht den cantelen voeren' De vermelde kantelen passen goed bij de vorm van een woontoren. Aan de zuidkant van de hofzaal zou dan een eetkamer gelegen kunnen hebben. De woontoren zou de oostzijde van de hofzaal kunnen omvatten, ter plaatse van de twee daar aanwezige kelders. De muren rondom deze kelders, dus niet de tussenmuur en gewelven, zijn gemetseld van bakstenen met een formaat van 25 x 12 x 6 cm, met in de zuidelijke muur plaatselijk ook 28 x 14 x 7 cm. Een datering in het midden van de 14de eeuw is dan goed mogelijk. Het steenformaat 25 x 12 x 7 cm is ook toegepast in de keldermuren van de "*telrie*" en op het ondergrondse deel van de noordmuur van de hofzaal. Hier kan toen dus ook al een gebouw gestaan hebben, maar ook een erfscheidingmuur. In 1393 is er een uitgave voor het metselen van een gewelf. Dat zou de westelijke kelder onder de hofzaal kunnen zijn. Die is gemetseld van bakstenen met een formaat van 22 x 10,5 x 5,5 cm. Over de bouw van een zaal is verder niets bekend omdat de rekeningen tussen 1396 en 1424 en tussen 1425 en 1440 ontbreken. Tussen 1412 en 1422, maar mogelijk ook al eerder, zijn belendende huizen aangekocht om het perceel te vergroten. De gebouwen die daarop stonden bleven bestaan. Het complex moet in die tijd weinig organiek zijn geweest. Daarna zijn er tussen 1439 en 1460 uitgebreide werken aan de "*Zale*" en een "*wendelsteen*" (traptoren) uitgevoerd³. Het betreft hier wellicht een vergroting van de bestaande gebouwen, waarvan de voormelde kelder een overblijfsel is. De traptoren werd wellicht tegen de oostzijde van de huidige Hofzaal gebouwd ter plaatse van de overwelfde gang. Bouwsporen in de oostmuur duiden daar op. Mogelijk is het zaalhuis toen uitgebreid tot de huidige lengte van de Hofzaal. Opmerkelijk is dat in 1437 een 'oude camer afgelegd' werd en in 1439 en volgende jaren sprake is van de bouw van een 'lang huus', maar achter de 'cokene'. Het is verleidelijk hier de bouw van een zaal aan de westzijde in te herkennen, zij het dat de 'cokene' beoosten achter de Hofzaal lag en het 'langhuus' dus eerder t.p.v. het Salet of zelfs het huidige Keukengebouw gesitueerd zou moeten worden. Ook is toen een nieuwe poort aan de straat gemaakt. Die kan gesitueerd worden in de westgevel van de kleine binnenplaats. In 1459 zijn weer twee kelders gemetseld. De plaats is niet duidelijk, maar ook dit zouden de kelders onder de bottelarij en het salet (kleine zaal) kunnen zijn, maar mogelijk ook onder de woontoren. De muren onder de toren bestonden toen al. De eetkamer had in die periode een zuidgevel die evenwijdig met de Grebbe liep om een doorgang langs die zijde naar het achtererf open te houden. De schuine wand van de kelder getuigt daar nog van. Het "*comptoir*" (werkkamer) van de heer lag "*op de wendelsteen*", op de 1ste verdieping boven de eetkamer maar mogelijk ook in de woontoren. De kamer van de vrouwe lag naast die eetkamer, toen parterre dus. De *Zale* werd in 1445 wit en zwart geschilderd. Dat kan een patroondecoratie op de wanden betreffen.

De bouw van het Hof

de eetkamer

Rond 1480 worden uitgebreidere verbouwingen en uitbreidingen in gang gezet. Keldermans was daar niet als architect bij betrokken, mogelijk wel als adviseur. Hij komt pas echt in beeld in 1494/95 als Jan III bouwwerken laat uitvoeren. Dat kan overigens ook betrekking hebben op het kasteel van Wouw. Pas in 1511/12 is hij zeker betrokken bij het Bergse hof.

Een eerste actie betreft het verbouwen van de eetkamer. Die kreeg toen wellicht de nu nog bestaande rechthoekige vorm. Erboven werd een “*comptoir*” voor de heer gemaakt. Vrijwel zeker is gelijktijdig ook een overwelling van de Grebbe gemaakt. De nu ondergronds in de Grebbe zichtbare boog is daar dan een overblijfsel van. Opmerkelijk is wel dat hoekblokken in de westgevel van de Eetkamer ontbreken evenals speklagen, in de zuidgevel. Het toevoegen van een verdere verlenging zou toen dan al voorzien moeten zijn. De westgevel van die zuidelijke verlenging heeft daarentegen wel hoekblokken, wat alleen verklaarbaar is uit de kleine sprong die daar in de gevel zit. Het lijkt er op dat bij de verlenging in de gevel van de Eetkamer ook nieuwe vensters zijn aangebracht, gelet op de rode bakstenen van o.a. een boog. In het bovengedeelte is het metselwerk ietwat onregelmatig en is er een menging van gele en rode stenen, wat er op lijkt te wijzen dat dit gevelgedeelte later, bijvoorbeeld in 1709, opnieuw opgemetseld is. Gelijktijdig met de bouw van de Eetkamer is ook een nieuw “*comptoir*” gemaakt, wat er op zou kunnen wijzen dat toen pas de eetkamer de rechthoekige omvang kreeg. De huidige bekapping, die in 1709 ongeveer 1½ m omhoog geplaatst is, dateert uit deze bouwfase.

de hofzaal en de bakkerij

In 1485 sluit de heer een overeenkomst met de stad, het ‘Privilege van de Sale’, waarbij hij een geldelijke bijdrage krijgt in ruil voor toezeggingen van zijn zijde. Daarna begint een verdere grootscheepse bouwcampagne. Als eerste onderdeel wordt een nieuwe grote zaal gebouwd, de huidige Hofzaal. De zaal werd even lang als zijn voorganger, maar wel breder. Hier werd het later consequent doorgevoerd schema van baksteen, afgewisseld met kalkstenen lagen, toegepast. Pas sinds ongeveer 1460 was dat in zwang gekomen. De ingang van de zaal lag wellicht in de travee naast de huidige traptoren aan de kleine binnenplaats. Dat zou kunnen verklaren waarom het daar aanwezige venster niet in Ledesteen maar wel in Doornikse steen is uitgevoerd. In de zorgvuldige gevelafwerking van het gebouw zou dat toch wel een onmogelijke afwijking betekend hebben. Ook voor een latere wijziging is dat overigens opmerkelijk. Een ingang aan de zijde van de grote binnenplaats was niet logisch omdat daar toen nog een straat lag en de ingang van het gebouw redelijkerwijs in het oksel van de gebouwen zou moeten hebben gelegen. Om aan de noordzijde van de zaal ruimte te krijgen werd de Hofstraat omgelegd tussen 1485 en 1487. De in 1495 gebouwde huidige traptoren is toen al wel voorzien geweest, gelet op het ontbreken van speklagen in dat muurgedeelte van de zaal. De oostgevel van de zaal stond, behoudens de aansluitende oudere traptoren en mogelijk een lage keukenaanbouw grotendeels vrij. Dat blijkt uit de aanwezigheid van vensters in die gevel. Die keukenaanbouw had waarschijnlijk een dwarskap, waardoor het maken van vensters in de oostgevel geen problemen opleverde. In 1495 werd een “*hoochsten solder*” boven de *Zale* gelegd. Hier zal wel de vlieringvloer mee bedoeld zijn. Niet goed denkbaar is dat de verdieping van de zaal toen pas afgewerkt zou zijn. De zoldering werd gelegd en van spreidseel voorzien. Daarna werden de wanden van de kamers boven de Hofzaal geheel met eiken schotwerk bekleed. Voor de schouw werd een houten paneel gesneden. Dat was een afwerking die afweek van die in de Hofzaal, waar de wanden waarschijnlijk deels gepleisterd en beschilderd waren boven een lambrisering. Ook hier waren volgens de bronnen regels in de muren gemaakt voor een beschieting. Bij de restauratie zijn die in elk geval niet over de volle hoogte teruggevonden. De bovenruimten zijn aldus echte verblijfsruimten, terwijl de parterre voor ontvangsten, feesten en maaltijden gebruikt werd. Naast het gevelwerk zijn de zoldering van de hofzaal en de kap authentieke delen van deze bouwfase. De zoldering van de Blauwe zaal is een reconstructie. Tijdens de uitvoering van deze werken werd ook al voortgebouwd aan de grote traptoren aan de kleine binnenplaats. Die was in oorsprong vrijwel zeker hoger bedoeld met een monumentale uitstraling. Tijdens de bouw is wellicht al het plan opgevat voor de bebouwing aan de grote binnenplaats met een daar te situeren monumentale toren. De treden zijn destijds al niet tot aan het vlieringniveau aangebracht, hoewel zij wel al geleverd waren.

Om verdere bouwactiviteiten mogelijk te maken moest eerst een nieuw onderkomen voor de huishoudelijke diensten gevonden worden. Omstreeks 1500 werd daarvoor het huidige bak- en washuis gebouwd, een zeldzaam vroeg voorbeeld van een nog bestaand utilitair gebouw. De traptoren geeft toegang tot het bakkerijgedeelte, de andere deur in de voorgevel tot het washuis, en vanuit het washuis tot 'de Panetterie'. Nu is hier het restaurant gevestigd.

de keuken, de bottelarij, het salet en het woonkwartier

Tussen 1504 en 1512 zijn er uitgebreide bouwactiviteiten. Eerder waren al diverse huizen aan de Steenbergsestraat aangekocht om meer ruimte te krijgen.

Het eerste nieuwe bouwdeel was de keuken. Dat is een groot tweelaags gebouw met daaronder een grote voorraadkelder. Daarna zijn in 1503/1504 de bottelarij en het salet gebouwd. Het salet was waarschijnlijk een eetkamer voor personeel en mogelijk ook gasten in perioden dat het hof elders verbleef. De kelders hieronder waren toen al aanwezig. Ook deze gebouwen zijn tweelaags, hoewel de bottelarij waarschijnlijk tevoren eenlaags was met een dwarskap. De evenwijdig met de gevel liggende moerbalken in de verdiepingsbalklaag boven de "bottelarije", de huidige inkomruimte van het museum, duiden daar op, evenals de in de ritmiek afwijkende plaats van een nu dichtgemetseld venster. Er lijkt hier dus een verhoging van een al bestaand gebouw uitgevoerd te zijn.

Aan de tuinzijde werd een overwelfde gang gemaakt met daarboven een gang met houten zoldering. De oude traptoren werd afgebroken. In plaats daarvan kwam er tegen de gang een nieuwe toren met daarnaast een toilet en stortkoker, ter plaatse van de huidige lift. Omstreeks 1550 is in het verlengde van de gang een verbinding gemaakt met het bakkerijgebouw. Daar is een muurschildering aangebracht, waar nu nog een deel van over is. Daarna werden de woonvertrekken uitgebreid. Daar was al eerder aan de zuidzijde een huis voor aangekocht. In 1505 werd daartoe ook het huis "het Gulden Cruys" aangekocht. Na een verdere overkluizing van de Grebbe werden in het verlengde van de eetkamer twee vertrekken toegevoegd. De meest zuidelijke kamer kreeg nog een uitgebouwde kamer aan de oostzijde. Tegen de eetkamer en het aangrenzende vertrek werd aan de oostzijde een kapel gebouwd met driezijdige koorsluiting. De vloer werd belegd met achthoekige en vierkante verglaasde plavuizen, voorzien van een gele slibversiering. Loodrecht op deze vertrekkenreeks kwam de zuidvleugel tot stand die tot aan de Steenbergsestraat liep en per verdieping bestond uit twee vertrekken. Aan de zuidzijde werden toiletruimtes uitgebouwd. In de binnenhoek van deze gebouwen werd een tweede traptoren gebouwd. Opmerkelijk is wel dat beide monumentale trapgevels aan de Steenbergsestraat vrijwel geheel gesloten waren. Dat vond mogelijk zijn reden in veiligheid of afstandelijkheid. De toen aanwezige vensters keken uit op de binnen- en achterplaatsen en aan de zuidzijde op een bijbehorend erf.

Aansluitend op de bouw van deze vleugel werd ook het ondergedeelte van de westgevel van de eetkamer vernieuwd. Hier werd dezelfde rode baksteen toegepast als in de zuidvleugel. De gevel heeft een wat rommelig beeld, zeker in vergelijking met de andere zorgvuldig afgewerkte gevels. Opmerkelijk is dat bij de latere dichtzetting van deze vensters de speklagen keurig doorgetrokken zijn, maar de kleur van de bakstenen grillig is. Het lijkt te wijzen op een voormelde mogelijke hermetisering van dit gevelgedeelte in 1709.

De binnenplaats was aanvankelijk met een muur van de Steenbergsestraat afgescheiden. Kort na de voltooiing van de zuidvleugel, omstreeks 1515, moet daar de nieuwe galerij gebouwd zijn, waarmee de binnenplaats een uitwerking kreeg die paste in het tijdbeeld. Omstreeks 1540 zijn aan de zuidzijde in twee fasen nog twee kamers uitgebouwd, wellicht dienende als garderobe en als overgangsruimte naar de daar al bestaande toiletten.

de grote binnenplaats

Tussen 1508 en 1514 kwamen de gebouwen rond de grote binnenplaats tot stand. Begonnen werd met de vleugel in het verlengde van de keuken. Hier werd de Raad- en Rekenkamer ondergebracht, een instelling die sinds de oprichting in 1494 in een bestaand huis aan de Steenbergsestraat was ondergebracht. In deze vleugel werd ook een overwelfde brandvrije archiefruimte gemaakt die nu als kapel is ingericht. De uitbouw ongeveer in het midden van de oostgevel, waar oudtijds toiletruiten in ondergebracht waren, is iets later toegevoegd: de speklagen en waterslagen corresponderen niet met de oostgevel, evenmin al de gebruikte bakstenen. Na de verhuizing kon het huis aan de Steenbergsestraat afgebroken worden, waarna de vleugel met ingangspoort gebouwd kon worden. De bestemming was hier gevarieerd, maar toch is hier een heel monumentaal geheel van gemaakt. Bezuiden de poort kwam de portierswoning met twee lage verdiepingen. Het vertrek daarboven behoorde functioneel bij de bovenzaal, zodat de vloer daar nagenoeg gelijk mee kwam te lopen. Toiletruimten lagen tegen de noordgevel van de Hofzaal, waarbij die op de parterre ten dienste van die zaal stond. Op de 1ste verdieping is hier een interessante vloerconstructie aangetroffen: op de constructievloer liggen ribben met

daartussen bakstenen platgelegd. Daarop was de oude afwerkvloer aangebracht, een constructie ter verbetering van de geluids- en brandisolatie. Benoorden de poort lag de hofmeesterswoning. De tegen de oostgevel daarvan opgetrokken toren diende voor de verbinding met de bovenverdiepingen van die woning, maar vooral natuurlijk als prestigieus symbool van het hof.

Het sluitstuk van bebouwing langs de binnenplaats was de galerijvleugel. Die was breed opgezet en aan de voorzijde voorzien van een arcade op ranke zuilen. De hier aangebrachte overwelfing sloot aan bij dat van de archiefruimte. Erboven kwam een grote zaal, waarvan de bestemming niet heel duidelijk is. Mogelijk werden hier verzamelingen ten toon gesteld, zodat gasten hier langs geleid konden worden en via de grote toren naar het dakterras konden gaan, zij het dat dan de toegankelijkheid anders geregeld moet zijn geweest dan thans. Dat dakterras ontstond mogelijk omdat de heer elders al gebouwen met platte daken had gezien en hij de noodzaak van nog meer zolders niet inzag. Van meet af aan zorgde dat dak evenwel voor veel ongemak en hoge kosten. In eerste aanleg werd het belegd met koper. Al in 1522 moest dit ingrijpend hersteld worden, zonder het gewenste resultaat. Drie jaar later werd het door een tegeldak vervangen, dat nog in datzelfde jaar door een loden bedekking vervangen werd. Sindsdien staat de vleugel bekend als de loden galerij of “plombé”. Het onderhoud bleef een belangrijke kostenpost tot 1785.

Bijzonder is dat de galerijvleugel al in de eerste opzet voorzien was. Dat blijkt uit het ontbreken van kalkstenen banden in de aansluitende gevels van de hofmeesterswoning en de raad- en rekenkamer. Toch stroken de vloerniveaus niet met de al aanwezige. Wel werd het op de Raad- en Rekenkamer al aanwezige platte dak hier doorgetrokken. De bovenzaal kende aanvankelijk geen stookplaatsen. De nu nog aanwezige werden pas omstreeks 1525 aangebracht. Ook de uitmetseling aan de Hofstraatzijde is toen pas aangebracht. Erachter bevindt zich compleet afgewerkt ouder gevelwerk.

Van de binnenafwerkingen van deze gebouwen is naast de balkenzolderingen en haardpartijen niet zo veel bewaard gebleven. Uit de archiefbronnen is wel bekend dat in de eetkamer met aangrenzende vertrekken, evenals in alle vertrekken van de zuidvleugel, de zaal boven de Hofzaal, de bovenverdieping van de hofmeesterswoning, de zaal boven de galerij en de vertrekken van de Raad- en Rekenkamer alle wanden met houten beschietingen zijn afgewerkt. De overige vertrekken, waaronder de Hofzaal, zijn met gepleisterde en wellicht beschilderde wanden afgewerkt. In de Hofzaal was wel een lambrisering aanwezig. Daarnaast was er natuurlijk een uitgebreide aankleding met wandtapijten en meubilair.

De meeste balkenzolderingen zullen wel geschilderd zijn. In de inkomruimte van het Museum is een florale beschildering aanwezig, die gebaseerd is op een teruggevonden restant. De zolderingen in de Hofmeesterswoning zijn altijd in blank eiken uitgevoerd geweest. De kleur en decoratie van de Blauwe Zaal, boven de Hofzaal, is gebaseerd op de decoratie van een zoldering in het Stadhuis van Middelburg, vóór de brand.

Van enkele vloeren zijn de oorspronkelijke patronen en materialen teruggevonden. Dat leidde tot de zorgvuldige reconstructie van de vloeren van de Hofzaal, en, volgens mondelinge mededeling, de overwelfde gang en de parterre van de zuidvleugel. Archivalisch is dat niet teruggevonden. De vloer van de erker is gereconstrueerd aan de hand van aldaar teruggevonden rode geglazuurde en van een gele slibdecoratie voorziene tegels. Ook de kleurstelling op de zuilen en boog van de erkerkapel is gereconstrueerd aan de hand van de teruggevonden sporen. De polychromie op de schouwen in de zaal boven de galerij is gebaseerd op aangetroffen restanten. Hier zijn zelfs nog onderliggende oudere kleurlagen te zien.

In het meest zuidelijke vertrek van de oostvleugel aan de Kleine Binnenplaats zijn veel niet goed duidbare funderingsresten en vloerfragmenten aangetroffen. De aanwezigheid van een waterafvoerknaal, lopend onder de vloer van het aan de noordzijde aangrenzende vertrek naar de Grebbe, ondersteunt wel de mogelijkheid van een gebruik van dit vertrek als “stove”.

de achterplaats

Na 1514 werden aan de achterplaats nieuwe utilitaire gebouwen opgericht, nabij de al bestaande bakkerij. Dat was mogelijk door de aankoop van percelen achter het hof, waardoor een straatje evenwijdig aan de Vismarkt en ongeveer in het verlengde van de Scholiersberg opgeheven kon worden. De gebouwen kwamen alle los te staan. Naast de bakkerij verrees een stallencomplex met een eigen ommuurde voorruimte, toegankelijk via een poort aan de achterplaats (de Equyerie!). De voorgevels werden hier weer met natuurstenen speklagen uitgevoerd. De

achtergevel bleef eenvoudiger van alleen baksteen . Het noordelijke gebouw bestaat nog, het zuidelijke daarop aansluitende verdween in de 18de of vroege 19de eeuw. Denkbaar is dat dit gesloopt is om beide tuinen te kunnen verbinden tot één grote exercitieplaats toen het complex als kazerne werd ingericht. Op de plaats van dit bouwwerk is nu het nieuwe bibliotheekgebouw gebouwd.

Aan de oostzijde verrees een grote voorraadschuur, nu het koetshuis geheten. Het gebouw brandde in 1935 af. Nu resten nog de noord-en oostgevels en de grote kelder. Van een opmeting uit 1862 is de opbouw goed bekend. Een rij standvinken was nodig om de moerbalken te ondersteunen: de overspanning was te groot om zware lasten op de zolder te kunnen laden. Gelet op de onregelmatige plaatsing die de opmeting te zien geeft zijn die in later tijd al eens gewijzigd.

Beoosten de huidige tuinmuur werd in 1577 een nieuwe brouwerij toegevoegd. In 1815 werd die verkocht en bij huizen aan de Vismarkt gevoegd. Nu rest er in de bebouwing aldaar nog muurwerk van.

Aan de Hofstraat werd de plaats afgesloten met een tuinmuur, mogelijk de oudste maar in elk geval de mooiste tuinmuur van Nederland.

latere verbeteringen en verfraaiingen

Een bijzondere verfraaiing was het aanbrengen van de Christoffelschouw in de Hofzaal in 1521/1522. De schouw werd gekapt in Mechelen en per schip naar Bergen vervoerd. Als sluitstuk werd aan de bovenzijde een gewelf gemaakt, waarvoor de hulp van Rombout Keldermans werd ingeroepen. Aan weerszijden van de schouw werd een venster toegevoegd. Datzelfde gebeurde op de bovenliggende verdieping waarmee het karakter van de gevel veranderde. De schouw op de verdieping werd toen ook gewijzigd.

Een andere wijziging betrof de toevoeging van eerst een, later een tweede kamer aan de zuidzijde van de zuidvleugel van het woonkwartier. Voor de betere bereikbaarheid van de vertrekken in dit kwartier, maar wellicht alleen uit statusoverwegingen, werd eerder al omstreeks 1515 langs de kleine binnenplaats aan twee zijden de eerder vermelde arcade gebouwd, waarboven een overdekte gang kwam. De vensters in de zuidvleugel kwamen door beide acties in het gedrang. Ter vervanging daarvan werden in de voorgevel ook van dit gebouw nieuwe kruisvensters aangebracht. Daarmee kreeg de voorgevel de nu nog bestaande opzet. Toen zullen ook de gesmede vensterkorven aangebracht zijn⁴. De vensters werden groen geschilderd, de korven rood. De korven werden door Maastrichtse kooplieden per schip aangevoerd. De korven zullen mogelijk in of bij Luik gemaakt zijn, want het gebruikte ijzer is uit die regio afkomstig.

De bouw van de nieuwe bedrijfsgebouwen opende de mogelijkheid het terrein direct achter de woonvleugel op te schonen en hier een tuin aan te leggen, aan de achterzijde begrensd door een wagenstalling of stalgebouw en een aangebouwde volière. Langs de Grebbe werd vóór 1521 een lange wandel-arcade aangelegd die nabij de stal overging in bouwwerken met dezelfde breedtemaat. De arcade was overwelfd overeenkomstig de gang boven de galerij op de kleine binnenplaats en was beschilderd. De ruimte tussen de stalgebouwen en de huizen aan de Vismarkt kreeg ook een tuinbestemming, mogelijk ook met een boomgaard.

Een ander nieuw element was de inrichting van een tweede kapel. De eerste, achter de woonvleugel, was beperkt van omvang en diende vooral voor gebruik door de familie en eventuele gasten. Voor het personeel was die ook moeilijk bereikbaar. Zodoende werd aan de westzijde van de zaal boven de “loden” galerij een kapel ingericht. Die was toegankelijk vanuit de grote toren. De monumentale erker is om meer ruimte te krijgen daarvoor later uitgebouwd tegen een al bestaande gevel. Mogelijk diende de kapel aanvankelijk alleen voor de hofmeester en hoger personeel. Het houten kozijn tussen de kapelruimte en de galerijzaal heeft evenwel een profilering die overeen komt met die van de boog in de kapel. In aanmerking nemend, dat het huwelijk van Maria van Merode en Jan van Wittem in deze kapel werd ingezegend, lijkt het aannemelijk dat de opening tussen beide ruimten al vroeg gemaakt is. Dat zou dan ook de mogelijkheid gegeven hebben met een wat grotere groep een dienst bij te wonen.

de periode tussen 1567 en 1648

In de periode na de confiscatie door de Staten Generaal in 1571 werd uitsluitend onderhoud uitgevoerd. Uitbreiding en verfraaiingen waren niet aan de orde. Tussen 1577 en 1578 werd weer groter onderhoud uitgevoerd, waarna het gebouw in 1581 wederom geconfisqueerd werd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand van 1609 tot 1621 werd het complex opnieuw ingericht en bewoond. In 1612 en 1613 werden uitgebreide herstellingen aan de “plombé”, het loden dak boven de grote galerij, uitgevoerd. Ook de daken van het Washuis en de Schuur werden hersteld, terwijl de vloer van de Rentmeesterskamer aan de oostzijde van de grote binnenplaats vernieuwd werd.

de periode na 1648 tot 1795

Na 1648 werd het weer bewoond. Markiezin Maria Elisabeth II liet weer verbeteringen aanbrengen. Het dak van de “plombé” werd in 1650 geheel vernieuwd. Het afkomende lood werd te Amsterdam verkocht. Tussen 1663 en 1664 liet zij de kapel opnieuw inrichten, waarbij ook de beeldhouwer Artus Quellinus betrokken werd. Markies François Egon de la Tour d’Auvergne begon vanaf 1709 met de modernisering van de woonvleugel. Aan de tuinzijde werd de kapel afgebroken en verrees een nieuwe gevel in classicistische stijl. Delen van het oude metselwerk werden aan de binnenzijde van de gevel waar mogelijk behouden. Om de gewenste monumentaliteit te bereiken werden de verdiepingsbalklagen met ongeveer ½ m verhoogd tot het niveau van de Blauwe zaal. De zoldervloer en de bekappingen werden ongeveer 1½ m omhoog gevijzeld of gedemonteerd en herplaatst. Van de aan de zuidoostzijde uitgebouwde kamer werd een gedeelte afgebroken en het restant van een bijpassende gevel voorzien. De traptoren aan de noordzijde werd verhoogd in de stijl van het oude hof, zodat ook aan die zijde een passende beëindiging voor de nieuwe gevel gevonden werd. Inwendig werd de vleugel wellicht als gevolg van de dood van de markies niet geheel afgewerkt. Wel zijn er delen van een bijzondere parketvloer bewaard gebleven. Aansluitend werd de galerij langs de Grebbe afgebroken.

Na 1726 werd het hof niet meer door de markiezen bewoond. Er werden vervolgens meerdere woningen voor ambtenaren ingericht. De grote galerij werd waarschijnlijk ook al in 1718 dichtgemetseld om hier een woning te kunnen realiseren.

In de tweede helft van de 18de eeuw was weer groter onderhoud nodig. Nu ging dat ook gepaard met veranderingen. Zo werden de kruisvensters vervangen door houten kozijnen met schuiframen en werden dakkapellen vernieuwd in hout. Een belangrijke wijziging vormde de vervanging van het loden dak door nieuwe Mansard-bekappingen in 1785. Aanvankelijk werd beoogd de balustrades te handhaven, maar bij uitvoering zijn die toch verwijderd. Nadat in het begin van de eeuw de spits van de grote toren al gesloopt was werd die nu tot de goothoogte van de nieuwe kappen verlaagd.

de periode van 1795 tot 1890

De herbestemming tot militair hospitaal in de Franse tijd (1795-1814) leverde weinig veranderingen op. Wel werden meerdere binnenmuren uitgebroken om grotere zaalruimten te verkrijgen. Dat leverde natuurlijk wel verlies van interieurelementen op. Ook werd in 1815 de toen bouwvallige Brouwerij verkocht. Kort daarna is die deels afgebroken. In het complex verdween in die periode ook het Wagenhuis, dat stond ter plaatse van het nieuwe bibliotheekgebouw. De bestemming tot kazerne in 1819 had meer gevolgen, zij het dat de hoofdstructuren van de gebouwen weinig wijzigingen ondergingen. Ingrijpend was dat uit oogpunt van hygiëne alle wandbetimmeringen, die wellicht tenminste nog grotendeels uit de bouwtijd stamden, werden verwijderd. Verder werden de secreetkokers weggebroken of buiten gebruik gesteld. Als vervanging werd de poort naar de achterplaats dichtgezet en werd hier een nieuwe toiletruimte gemaakt. Het huishoudelijk kwartier kreeg een nieuwe ingang vanuit de grote binnenplaats, een situatie die nu nog bestaat. De Christoffelschouw werd in 1844 verplaatst naar het Stadhuis, mogelijk ook om vernieling of beschadiging te voorkomen.

In 1862 werd door de genie een opmetingstekening gemaakt, waaruit blijkt dat de stenen trappen toen nog alle aanwezig waren. Later zijn die, met uitzondering van die van het bakkerijgebouw door houten trappen vervangen. Aan de zolderbalklagen was nogal wat schade ontstaan door inrotting. Die werden dan vaak vervangen door nieuwe enkelvoudige balklagen. Zo ging nogal wat authentiek materiaal verloren. De gevels ondergingen wijzigingen door het vervangen van vrijwel alle resterende stenen kruisvensters door houten kozijnen met meestal schuiframen. Later werden door de Genie nog nieuwe was- en toiletgebouwen op de binnenplaatsen en tuinen gebouwd, evenals een mitrailleurloods in de achtertuin.

de restauratie van 1890 tot 1987

Onder invloed van Victor de Stuers nam de belangstelling voor historische architectuur toe. In 1890 werd het hof opgemeten door Adolph Mulder. Hij maakte ook een plan voor de restauratie van de voorgevel, dat vanaf 1901 tot uitvoering kwam. Omdat toen de authentieke natuursteen niet verkrijgbaar was werd noodgedwongen een Franse kalksteen toegepast. Voor de detaillering werd zorgvuldig gekeken naar de authentieke onderdelen die nog aanwezig waren. Aansluitend werden de kruisvensters in de Hofzaal gereconstrueerd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam het werk stil te liggen. In 1926 ontstond er een meningsverschil tussen de genie en Kalf van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De genie wilde in de zuidgevel van de zolder van het keukengebouw twee kruisvensters aanbrengen om meer licht te verkrijgen. Omdat zulke vensters hier nooit

gezet hadden maakte Kalf bezwaar. Op zijn voorstel werd een 18de-eeuws venster hier behouden en een identiek toegevoegd, een nu nog bestaande situatie.

De leiding van de restauratie werd aan Van Heeswijk opgedragen. Die was meer georiënteerd op De Stuers en ging dus wat verder in de reconstructies. Zo werd nu de onderbouw van de toren gerestaureerd en ook de erker, waar een nieuwe tracering is aangebracht. Het werk werd uitgevoerd door mijn oom, Piet Weyts. In 1929 was de sturing verminderd en werden de bovendorpels van gereconstrueerde vensters van de parterre van de Raad- en Rekenkamer te laag gelegd om de plafonds erachter te ontzien. Een in 1931 opgesteld plan voor het herstel van de galerijgevel voorzag in de reconstructie van de kruisvensters. Hier maakte Kalf bezwaar tegen het aanbrengen van kalkstenen blokken in de bogen erboven, omdat hij vond dat hier het 18de-eeuwse metselwerk behouden moest blijven. Door de crisis en daarna de Tweede Wereldoorlog kwam het niet tot uitvoering. Ingrijpend was de brand die in 1935 de grote schuur verwoestte. Monumentenzorg pleitte er voor alle gevels te behouden. Toch werden alleen de noord- en oostgevels hersteld en de rest afwijkend vernieuwd. Hiermee ging een van de best bewaarde middeleeuwse schuren in Nederland grotendeels verloren.

In 1957 werd de kazerne verlaten en werden maatregelen genomen om tot een complete restauratie te komen. De architecten Bom en De Wilde werden hiermee belast. Als eerste fase werd het complex ontmanteld, waarna uitgebreid onderzoek volgde. Als uitgangspunt werd gehanteerd het complex zo veel mogelijk in de oude staat te herstellen. Overal zouden de moer- en kinderbalkconstructies gereconstrueerd worden. Van alle belangrijke constructies waren voldoende gegevens beschikbaar. De oude bekappingen waren overal nog intact, zodat daar voldoende informatie over de afmetingen van de stenen en houten dakkapellen gevonden werd.

Monumentenzorg kon zich hierin vinden, zelfs in het heropenen van de dichtgemetselde galerijen. In 1964 ondervond het plan voor de reconstructie van de toren en het verwijderen van de Mansard-kappen nauwelijks weerstand.

De na het overlijden van Bom ingezette Canneman maakte het plan voor het herstel van de tuingevel. Van de interieurs daarachter was nauwelijks iets over. Op initiatief van archivaris Jan van Mossveld is toen gekozen voor het inrichten van stijlkamers met van elders afkomstige bouwdelen, waarmee een sfeer bereikt kon worden die refereerde aan de architectuur van de gevel⁵. Het uitgangspunt van reconstructie bereikte het meest vergaande met de reconstructie van het baldakijn voor de ingang van de Hofzaal. De enige informatie daarover bestond uit een prent.

Een belangrijke gebeurtenis was na uitgebreide discussie in de gemeenteraad de herplaatsing van de Christoffelschouw.

Opmerkelijk is de variatie in de kleurstellingen van de luiken in de gevels. Het groen van de luiken van de voorgevel is gebaseerd op informatie uit archiefstukken. Het zwart-wit gekeperde van de luiken van de noordelijke toren op de kleine binnenplaats is gebaseerd op de kleurstelling van kleden en bouwdelen van de Glymessen van vóór 1485⁶. Het waren de kleuren van de stad en van de heren. In elk geval vanaf de 16de tot de 19de eeuw werden deuren en luiken van stedelijke en heerlijke gebouwen zwart-wit geschilderd⁷. Restanten zijn niet teruggevonden omdat alle luiken verdwenen waren. De enige authentieke deur, die van de Hofzaal, is bij een vroegere restauratie schoongemaakt en gevernist. De oorspronkelijk rode vensterkorven zijn later en tot aan de restauratie zwart geschilderd.

Meerder bouwdelen ondergingen een wisseling van plaats⁸. Dat gebeurde natuurlijk vanuit de intentie zoveel mogelijk authentieke elementen uit het complex te behouden en opnieuw te gebruiken. Zo verhuisde een gotische schouw uit de kamer naast de Domeinkamer naar de Bakkerij. De schouw op de zolder van de Hofzaal is afkomstig uit Brugge. In de vertrekken van de Hofmeesterswoning zijn elders uit het complex afkomstige gotische schouwen herplaatst. Boven de kamer boven de poort naar de achterplaats is een moer- en kinderbalkenzoldering gemaakt van balkwerk, afkomstig van de zaal boven de grote galerij. Het daar aanwezige spreidsel in visgraatvorm lijkt ook ergens in het gebouw aangetroffen te zijn.

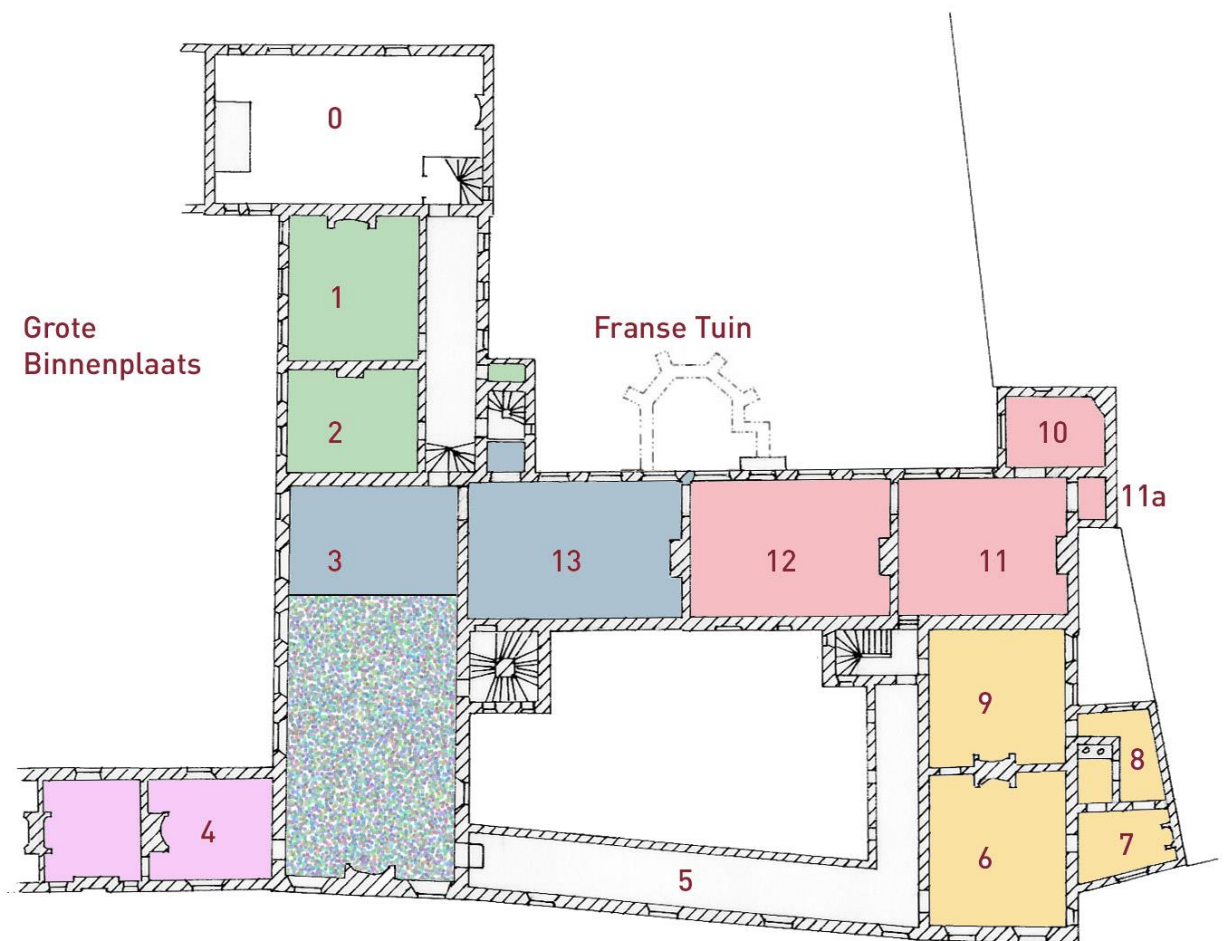
Een meer vrije interpretatie was het toepassen van daktegels op gebouwen aan de achterplaats. De vondst van resten van daktegels in de bodem gaf hier de aanleiding toe. Overigens worden in de archiefbronnen ook geregeld daktegels als dakbedekking genoemd. Een andere vrijheid betreft de bouw van een hoge kap op het gebouw van de Raad- en Rekenkamer, iets wat vooral voortkwam uit de wens aan die zijde de bebouwing “completer” te maken. In het inwendige daar kwam ook de voorliefde van de architect voor de 18de eeuw tot uiting. Daar werd niet teruggegrepen op de oorspronkelijke situatie, maar kregen de ruimten een neo 18de-eeuwse uitstraling, wat in contrast stond met het vervangen van de 18de-eeuwse vensters door kruiskozijs. Terugblikkend mag gesteld worden, dat de restauratie die het Hof onderging een buitengewoon goed resultaat heeft opgeleverd. Een stuk van de geschiedenis is wel verdwenen, maar het beeld van het Hof in de glorie dagen

is weer goed beleefbaar. Vandaag zou het niet meer mogelijk zijn de toren te reconstrueren, noch het baldakijn of de balustrade op de twee vleugels. Zelfs het openen van de galerijen zou tenminste heftige discussie opgeleverd hebben.

Addendum bij *Bouwgeschiedenis*

Begin 17de eeuw had een aannemer (elders) werk aangenomen voor fl. 5.000. Hij gaf aan genoeg te nemen met een betaling van fl. 3.000, mits binnen 10 dagen na oplevering voldaan

In 1538 zijn als werktijden vanaf Halfvasten vermeld: van de ochtend 5 uur tot de avond 7 uur, met voor het eten telkens ½ uur.

Markiezenhof, eerste verdieping

Het gebruik van het Hof in Bergen op Zoom

Inleiding

In 1739 brengt de knecht van een Bergse wijnhandelaar, Caspar van Heijningh, een nachtelijk bezoek aan de dienstbode van Laurent Adan. Adan is raadsheer en thesaurier (administrateur) van markies Karel Filip Theodoor van Palts-Sulzbach en woont op het Markiezenhof in de Hofmeesterswoning. Caspar wordt door Adan betrappt en bij de achtervolging door hem verwond. Er komt een rechtszaak en tussen de stukken zit een plattegrond van het Markiezenhof. We zien vanaf de achteringang aan de Hofstraat de gestippelde route die Caspar aflegde op weg naar zijn lief.

De gerechtsstukken en de kaart, gevoegd bij wat al bekend was, leren ons dat het Markiezenhof in 1739 niet meer de functie had van ‘heerlijke woning’, een woning voor markiezen en prinses. Sinds 1727 wonen de markiezen er niet meer en in 1729 worden de meubels uit het woongedeelte verkocht. De grote galerij is - op een travee na - dichtgemetseld en vormt onderdeel van de woning van Adan. Ook elders in het gebouw wonen ambtenaren. Het Markiezenhof is een ‘appartementengebouw’ en kantoor annex archiefruimte voor de raad- en rekenkamer. Kantoor en woongebouw voor ambtenaren zijn een van de vele functies, in totaal zes, die het Markiezenhof in zijn vijfhonderdjarig bestaan heeft gekend. En het is een wonder dat ondanks de vele functiewisselingen en verbouwingen het gebouw vrij ongeschonden de eeuwen heeft doorstaan. Een gebouw als het Markiezenhof werd vrijwel altijd intensief gebruikt. In de tijd van de markiezen, in de periode dat de militairen er huisden en in de tijdvakken daartussen. Het gebouw zelf veranderde niet zo veel maar het gebruik en de inrichting echter wel.

Nu komen de bestemmingen die het gebouw in de loop van de eeuwen kende aan de orde: er werd gewoonlijk door hoogadelijke lieden en hun hofhouding, maar in de 18^e eeuw woonden er ambtenaren van de markiezen. Rond 1800 was het Markiezenhof, of Prinsenhof zoals het in de 18^e eeuw ook werd genoemd, een militair hospitaal en daarna bijna 150 jaar kazerne. Ook bood het Markgravenhof, een weer andere benaming, onderdak aan de kantoren van het Markiezenhof en aan hoge (rechts-)colleges. Soms was een bestemming van zeer korte duur. Zo was in 1747 bij de belegering door de Fransen het Markiezenhof drie maanden lang het hoofdkwartier van de verdedigers van de stad en de waterlinie, luitenant-generaal Von Cronström, de Prins Von Hessen Philipstal en de Prins van Anhalt. Hetzelfde geldt voor de UTS-opleiding die omstreeks 1960, na het vertrek van de militairen en vóór de restauratie, hier enkele jaren was gevestigd.

De heerlijke woning

Het Markiezenhof is omstreeks 1500 verbouwd en uitgebreid door en voor de familie Van Glymes. Jan III van Glymes (1452-1532) kan met recht de bouwheer worden genoemd. Dit stadspaleis was niet de enige ‘woning’ van de Van Glymessen. Zij hadden kastelen in Borgvliet, Wouw, Halsteren/ Lepelstraat en Walhain ten zuidoosten van Brussel. Stadswoningen waren gelegen in Brussel, Mechelen, Leuven en dus ook in Bergen op Zoom. Omdat de heren en later (vanaf 1533) de markiezen van Bergen op Zoom hoge functies vervulden in de regering van de vorsten over de Lage Landen, de Bourgondiërs en de Habsburgers, verbleven zij vrij veel in Brussel en Mechelen. Willem van Ham, oud archivaris van Bergen op Zoom, heeft eens uitgerekend dat de Van Glymessen per jaar gemiddeld drie maanden in Bergen op Zoom verbleven. De meeste tijd omstreeks kerstmis. Dit is een teken dat zij het Markiezenhof beschouwden als hun hoofdresidentie. Daar bracht men de kerstdagen door, daar deelde men traditiegetrouw geschenken uit aan de leden van de hofhouding.

Het Markiezenhof was geheel toegesneden op de functie van ‘heerlijke woning’. Aan de Grote Binnenplaats lagen de semi-openbare ruimten: de woning van de conciërge, de Hofzaal, de kantoren voor de raad- en rekenkamer en het archief, de arcade en tot slot de woning van de hofmeester, het hoofd van de hofhouding. Aan de Kleine Binnenplaats lagen de woonruimtes van de Van Glymessen, inclusief een privékapel, alleen toegankelijk voor leden van de familie, hoge gasten en lijfbedienden. Aan de Achterplaats met een eigen ingang lagen de dienstgebouwen: keuken, wasserij, bakkerij, brouwerij, opslagruimten en stallen voor voertuigen, voor paarden en muilezels. Toegankelijk voor wie hier wat te zoeken had. Tot slot - waar deze nu nog is - een tuin met een wandelgalerij en volière. Honderdachtenveertig jaar heeft de familie Van Glymes van deze woning genoten, tot de dood van Jan IV in 1567. Omdat Jan IV de zijde van de opstandige edelen had gekozen, confisqueerde Philips II al zijn bezittingen. De inboedels werden verkocht en de onroerende goederen, bossen, landerijen en gebouwen kwamen tot 1577 onder het beheer van Koninklijke bewindvoerders. Voor het Markiezenhof trad een periode van verval in.

De Hofzaal

Het is interessant de gecodificeerde opstelling van de vertrekken toe te passen op de woonvleugels van het Bergse Hof. Bij de vergroting van het Hof aan het eind van de 15de eeuw zal de hertogelijke opzet zeker wel een rol gespeeld hebben. De Hofzaal fungeert dan als ontvangst- en wachttruimte. De aanwezigheid van de monumentale schouw benadrukt dat deze zaal ook een representatief doel diende. Voor grotere bijeenkomsten, maar vrijwel zeker ook voor de dagelijkse maaltijden van de hofhouding waren grote tafels aanwezig. In 1489 zijn katrollen vermeld, waar de tafels in de *Zale* aan hangen. De vloer zal

daarmee vrijgemaakt kunnen worden, maar ruimtelijk zullen die hangende tafels of tafelbladen toch niet fraai geweest zijn, hoewel ook denkbaar is dat die tafelbladen gedecoreerd waren. Daar zijn enkele exemplaren van bewaard gebleven. Voor het bezoek van de Rooms koning Maximiliaan in 1494 werd in de *Zale* een verhoog getimmerd, zodat het hoge gezelschap letterlijk hoog kon zetelen. Een jaar later werd hier ook een lambrisering aangebracht. De zaal fungeerde feitelijk als enige toegang tot het woonkwartier.

Het huishoudelijk kwartier

Aan de oostzijde sloot het huishoudelijk kwartier op de Hofzaal aan met de *Bouteillerie*, een *Salet* en de keuken, de *Cuisine*. Gelet op de omvang van de zaal en de ligging naast de keuken zal deze zeker ook voor de maaltijden van de hofhouding en voor feestelijkheden benut zijn. In periodes dat het hof elders verbleef, zal het *Salet* door de romphuishouding wel voor de maaltijden benut zijn.

In het huishoudelijk kwartier lag direct tegen de Hofzaal de *bottelarije*, een vertrek waar de dranken bewaard en voorbereid werden. Ook de voorraad kaarsen werd hier bewaard. Daarachter lag het *salet*. Dat is een verkleinwoord van *Zale*, zodat denkbaar is dat deze ruimte als klein eetvertrek en als huiskamer voor de hovelingen gebruikt kan zijn. Langs beide vertrekken loopt de overwelfde gang naar de grote keuken waar de maaltijden bereid werden. Achter de keuken lag de keukenplaats waar toebereidingen of activiteiten verricht werden die bij voorkeur in de open lucht plaats konden vinden, maar waar wellicht ook de was werd gedaan. Langs deze weg kon ook het gebouw van de wasserij bereikt worden.

Overige gebouwen aan de Grote Binnenplaats

Terugkerend naar de Grote Binnenplaats bevond zich bezuiden de toegangspoort de woning van de conciërge of poortwachter. Hij was het aanspreekpunt voor wie het Hof wilde betreden. De woning omvatte een vertrek parterre en een op de insteekverdieping. Daar was ook een toiletruimte. Aan de andere zijde van de poort lag de woning van de hofmeester. Die was heel wat ruimer, met twee vertrekken parterre, waarschijnlijk het ene zijn "*comptoir*" en het andere de keuken en twee op de eerste verdieping, de woonkamer en een slaapkamer. De verdieping werd bereikt via de monumentale hoge traptoren. Met deze torentrap kon ook een kapel op de verdieping bereikt worden. Die werd later vergroot door de uitbouw van de erker, een bijzonder element. Aan de noordkant van de binnenplaats ligt de grote arcade die puur voor de status toegevoegd is. Erboven lag een grote zaal, waar later twee schouwen in aangebracht werden met aangrenzend een kapel, die mogelijk uitgebreid kon worden naar de bovenzaal. De functie is niet geheel duidelijk, maar wellicht was hier de kunstcollectie ondergebracht. De gasten konden hier rondgeleid worden, nadat zij via de toren de zaal bereikt hadden. Ook hoger konden zij mogelijk nog gaan om een wandeling op het dakterras te maken. Daar kon wel goede sier mee gemaakt worden. Aan de noordoostzijde ligt het gebouw waar de Raad- en Rekenkamer was ondergebracht. Vanuit deze ruimten werd het administratieve en financiële beheer van het Markiezaat geregeld. Aan het einde van de galerij ligt hier de overwelfde archiefruimte, nu als kapel in gebruik. De overwelfing diende om brandgevaar zoveel mogelijk te beperken, niet om de bovenliggende ruimten te beschermen, maar wel de belangrijke archiefstukken.

Het woonkwartier

De Hofzaal overstekend bereikte men niet alleen de "eetkamer" maar ook de monumentale traptoren, waarmee de bovenzaal betreden kon worden. Die besloeg vrijwel zeker maar een gedeelte van de huidige Blauwe zaal. In de bronnen is sprake van '*cameren*' boven de Hofzaal. De 'bovenzaal' omvatte dan 5 van de 7 traveeën. De andere 2 traveeën zouden aan te merken zijn als 'antichambre'. In tegenstelling tot de Hofzaal waren deze ruimten geheel met houten schotwerken betimmerd. De intimiteit was daarmee groter. De 'bovenzaal' werd ook voor vergaderingen gebruikt en mogelijk ook voor de onderbrenging van de privé-verzamelingen. Vanuit die 'bovenzaal' kon de 'antichambre' worden bereikt. De kamer boven de 'eetkamer', in archiefbronnen aangeduid als "*comptoir van de heer*", is dan te duiden als *chambre*. Die beschikte over een toiletruimte aan de oostzijde tegen de traptoren. Vanuit deze *chambre* bestond er een rechtstreekse toegang tot de kapel, wat past in de Bourgondische opzet. In feite hebben deze vertrekken, in fraaiere vorm, de functie behouden die zij vóór de vernieuwing al hadden. Vanuit de 'bovenzaal' was een appartement bereikbaar aan de straatzijde, boven de portierswoning; vanuit de '*antichambre*' een appartement boven de '*bottelarije*' en natuurlijk de '*chambre*'.

Over de positionering van het appartement van de vrouwe is wat discussie geweest⁹. Ruud Meischke situeerde dat parterre, aansluitend op de eetkamer. Het vertrek naast de eetkamer zou dan de *chambre* moeten zijn en het zuidwaarts daarop aansluitende de *antichambre*. Die kamer was maar matig van daglicht voorzien omdat die

maar één venster had aan de tuinzijde en twee kleinere aan de zuidzijde. Voor een antichambre is dat niet zo bezwaarlijk. Het aan de oostzijde er op aansluitende kleinere vertrek zou dan een garderobe geweest kunnen zijn. Daar was ook een toiletruimte uitgebouwd. In deze oplossing zou het appartement van de heer op de eerste verdieping, naast de ‘blauwe’ zaal nog vier vertrekken geteld hebben, nogal een erg groot ensemble. De kapel parterre zou dan zowel vanuit de eetkamer als uit de *chambre* van de vrouwe toegankelijk zijn geweest. De kamer ernaast is op basis van archiefbronnen te duiden als “stove”, een aanduiding voor een badruimte, maar ook wel voor een goed verwarmbaar vertrek. Als de aan de oostzijde uitgebouwde kamer een garderobe was, is de ligging niet logisch. De enige verbinding loopt dan via de badruimte. De *chambre* van de vrouwe zou dan alleen bereikbaar geweest zijn door de eetkamer of door de *stove*, die toch wellicht ook door andere familieleden gebruikt zal zijn. De verbinding tussen de *chambres* van de heer en de vrouwe, van belang voor het voortbestaan van de dynastie, zou dan gelopen moeten hebben via de *stove* en de kleine traptoren. Ongebruikelijk zou zijn geweest, dat de vrouwe haar vertrekken parterre en nogal onbeschermd had.

Ad van den Bulck vond een andere oplossing voor de Bourgondische ordening. Hofzaal, bovenzaal en *chambre* van de heer hielden dezelfde positie. Het appartement van de vrouwe sloot daar op de 1ste verdieping op aan: de *chambre* van de vrouwe lag naast die van de heer. Vanuit beide vertrekken kon de kapel bereikt worden op de eerste verdieping. De kleinere kamer aan de tuinzijde met toilet zou ook in dit geval een garderobefunctie gehad kunnen hebben. De vertrekken op de zolderverdieping zouden ten dienste van haar personeel en de kinderen hebben gestaan. De afstand is daarmee kort, in afwijking van een situering van de vertrekken van de vrouwe parterre. Ook de dynastieke relatie kan op deze wijze elegant geregeld worden. Rest dan het vinden van een bestemming voor de vertrekken naast de eetkamer. Het daarnaast liggende dacht Ad toe aan de huiskapelaan, een positie die goed aansluit op de kapel. De kamer zuidwaarts daarvan komt in de archiefbronnen naar voren als “stove”, een badruimte dus. De vele onder de vloer aangetroffen bouwresten lijken dat wel te ondersteunen. De ligging vrijwel boven de Grebbe maakt in elk geval de afvoer van water eenvoudig. Het daarvoor benodigde afvoerkanaal is bij de restauratie ook aangetroffen.

Deze optie komt mij aannemelijk voor. De vrouwe resideert boven, wat in die tijd gebruikelijk was; het vertrek van de heer is nabij en vrouwen- en kindervertrekken sluiten hier goed bij aan. De kamer aan de oostzijde van de “stove” kan dan een dienstruimte zijn in relatie tot die “stove”. Enige ondersteuning voor deze theorie kan gevonden worden in de afspraken in het huwelijkscontract tussen Jan IV en Maria de Lannoy van 9 juli 1550¹⁰. Hierin is bepaald dat de vrouwe de beschikking zal krijgen over eigen kamers, garderobe en kasten. Zij was de eerste vrouwe die in het woonkwartier ging wonen. Mogelijk kreeg zij een appartement in de zuidvleugel, al dan niet aangevuld met de zuidkamer in de oostvleugel met het kabinet. Tevoren was het kennelijk anders. De heer kan dan de gehele oostvleugel gebruikt hebben, al dan niet inclusief de zuidkamer met het kabinet, ook als daarvoor in de toekomst aanvankelijk een indeling zoals door Ad van den Bulck gedacht voorzien was. Overigens kan het appartement van Maria ook de door hem bedachte omvang gehad hebben.

Interessant bij deze optie is, dat bij een inventarisatie in 1713, na het overlijden van Francois Egon de la Tour d’Auvergne op de eerste verdieping van de tuinvleugel een appartement lag, waarvan de zuidelijke kamer met het kabinet beschreven werden als kamers van de markiezijn en twee andere vertrekken met rouwkleden gestoffeerd waren¹¹. Mogelijk waren dat vertrekken van de markies. Op een plattegrond uit 1739 staan echter de huidige tuinzalen geduid met “*quartier des heere marquis*”, zodat het er op lijkt dat daar toen het verblijf van de markies was¹². Het valt aan te nemen, dat hier de complete bebouwing rond de Kleine Binnenplaats mee bedoeld wordt en niet alleen de vertrekken parterre. Het appartement op de eerste verdieping in de zuidvleugel werd toen bewoond door de jonge prinses.

Enige relativering is wel nodig, omdat het dan al 26 jaar na de inventarisatie is en meerdere eeuwen na 1500.

Bart van Eekelen koos een interessante en verrassend andere insteek, vanuit dynastiek oogpunt¹³. Toen de tuinvleugel verlengd en de zuidvleugel gebouwd werden was Jan III al meerdere jaren weduwnaar. Voor hem was een appartement voor de vrouwe dus niet relevant, zodat hij de gehele eerste verdieping van de tuinvleugel gebruikt kan hebben. Wel ontstaat hier dan weer een overdaad aan ruimte. Het vertrek boven de eetkamer zou dan als privé-eetkamer benut kunnen zijn, een opstelling die ook Philips de Goede en Karel de Stoute in Brussel hadden. Het middenvertrek zou dan de *antichambre* zijn en het zuidelijke de *chambre* waar dan de garderobe met het toilet op aansluit. Gelet op het gebrek aan licht in deze *chambre* kan die vrijwel alleen als slaapvertrek gebruikt zijn. De vraag is natuurlijk in hoeverre de bouwheer vooruit keek betreffende de ordening van vertrekken voor zijn opvolgers. Als dat wel aan de orde was, was de opzet van een appartement voor de vrouwe

relevant. Dat zou overigens op de eerste verdieping van de zuidvleugel nog steeds een optie kunnen zijn geweest. Een dochter van Jan III bleef tot 1514 in het Hof wonen. Die zou op die verdieping gewoon kunnen hebben. De weduwe van Antoon, Jacqueline de Croÿ, bleef tot aan de inhuldiging van Jan IV in het Hof wonen, wellicht in het appartement van de tuinvleugel. Daarna kan zij het appartement in de zuidvleugel betrokken hebben. Ook mogelijk is dat de zonen appartementen in de zuidvleugel hebben bewoond.

Een ander aspect wat voor positionering van zelfstandige appartementen een aanwijzing kan geven is de plaats van toiletruimten evenals de aanwezigheid van een stookplaats. Voor de hand liggend is dat elk appartement over een eigen toiletruimte beschikte. Twee toiletten voor één appartement is niet voor de hand liggend; een appartement zonder toilet lijkt geen optie. De nu beschikbare gegevens geven twee toiletten in het grote tuinvleugel-appartement, één bij de *chambre* en één bij de *garderobe*, en ook twee per etage van de zuidvleugel. Dat lijkt de invulling door Ad wel te ondersteunen. Als we daar de theorie van een gedeelde ‘blauwe zaal’ bij betrekken ontstaat een beeld dat geheel spoort met de Bourgondische opzet.

De aan de zuidzijde van de Kleine Binnenplaats gelegen vleugel telt per verdieping een *chambre* en *antichambre*. Die kunnen gebruikt zijn voor inwonende familieleden. Vrijwel zeker woonden de zonen van Jan III en mogelijk ook Jan IV in deze vleugel in de tijd dat hun respectievelijke vaders nog de scepter zwaaiden. Zij zullen dan een appartement parterre gebruikt hebben. Beide appartementen waren aanvankelijk toegankelijk via en nabij de kleine traptoren. Het bovenste appartement zal dan door de toekomstige vrouwe of dochters bewoond zijn; dat op de parterre wellicht door de zonen of toekomstige markies. De *chambres* lagen aldus aan de westzijde aan de Steenbergsestraat. Toen de galerij gebouwd werd met de bovengang werden de appartementen ook toegankelijk vanuit de zaal boven de Hofzaal. De situering werd daarmee zelfstandiger, wat past voor een inwonende opvolger met zijn gezin. Wel resideerde Antoon, de vader van Jan IV in hoofdzaak in het kasteel van Borgvliet, maar bij bijzondere gelegenheden zal hij toch ook wel in het Markiezenhof een onderkomen hebben gehad. Nog niet nader geduid is, dat de zuidvleugel van tenminste tussen 1576 en 1611 bereikbaar was via een gang door het huis *De Zeeridder* naar de Korte Meestraat. Dat kan passen in het wat zelfstandiger gebruik van het appartement parterre. Opmerkelijk is wel, dat die gang geleid lijkt te hebben naar de oostelijk uitgebouwde kamer van de tuinvleugel, geen voor de hand liggende plaats voor een toegang. Via een smalle doorgang kon overigens ook de binnenplaats bezuiden de zuidvleugel bereikt worden. Dat is geen riante toegang, maar wel logischer dan via de oostelijke kamer.

Aan de noordzijde sloot op de zaal boven de Hofzaal nog een kleiner appartement aan van twee vertrekken, ook voorzien van een toilet. Mogelijk is dat hier gasten gehuisvest konden worden. Het lag wel nabij de vertrekken van de heer, maar was door de bovenzaal toch afgezonderd van de ruimten van de familie. Ook boven het huishoudelijk kwartier is een appartement te situeren. Dat kan ten dienste gestaan hebben van de directe secretaris of hoogste kamerheer van de heer. In het Paleis op de Coudenberg had de hoogste kamerheer een vertrek nabij dat van de hertog. Meischke situeert hier bergruimten en een linnenkamer, functies die overigens ook goed zouden passen voor de eerste verdieping en zolder van het keukengebouw. Het in archiefbronnen hier geduid “dochterkwartier”, een kamer van een dienstbode, moet het vertrek boven de traptoren aan de tuinzijde zijn, niet de ruimten boven de *bottelarije* en het *salet*. Het appartement kan goed aansluiten op de *antichambre* van de heer en heeft met de naastliggende kleine traptoren ook een goede verbinding met de parterre. Niet geheel zeker is echter dat er een verbinding met de bovenzaal bestaan heeft. De toiletruimte ligt hier niet annex, maar aan de overzijde van de gang, naast de traptoren.

De achterplaats en de bedrijfsgebouwen

Aan de Achterplaats ligt het gebouw waar de Bakkerij en het Washuis waren ondergebracht, de *Paneterie*. De ovens waar het brood in gebakken werd zijn nog steeds aanwezig. Er achter staat het Stalgebouw, deel van de *Ecuyerie* en nu onderdeel van de bibliotheek. Hier moeten de paarden gestald zijn die destijds voor het vervoer onmisbaar waren. In het verlengde daarvan stond het Wagenhuis, dat verloren gegaan is en waar nu het nieuwe bibliotheekgebouw staat. Aan de tuinzijde stond hier in 1739 o.a. nog een volièrte tegenaan gebouwd, een bouwwerk dat begin 16de eeuw hier ook al vermeld is. Aan de oostkant van de Achterplaats staat de voorraadschuur, deel van de *Fourrerie*. Daar werden de landbouwproducten opgeslagen die voor de huishouding nodig waren en wellicht ook oogsten die van de landerijen van de heer afkomstig waren. Bij de brand in 1935 is het interieur verloren gegaan. Wel bleef een oude tekening daarvan bewaard. Daarop is een rij

standvinken in het midden te zien, die wellicht nodig was om de zware belastingen op de verdiepingvloer te kunnen dragen. Tot slot stond ongeveer achter de schuur de Brouwerij. Die is later van het complex vervreemd. Nu resten daar nog ca. 3 m hoge muren van, die deel uitmaken van de huizenrij aan de Vismarkt. Het is wel spijtig dat de gemeente, die de panden verworven had, er niet voor gekozen heeft dit bouwdeel weer bij het Hof te voegen.

Wisselend gebruik en leegstand

In de perioden, waarin het Hof niet als heerlijke woning gebruikt werd, bleven de functies van het huishoudelijk kwartier, de bedrijfsgebouwen en de administratieve ruimten grotendeels ongewijzigd. Voor de huishouding van het hier werkzame personeel waren die ruimten nog steeds van belang. Pas toen het Markiezaat opgeheven werd kwamen die functies in het gedrang.

De inrichting onderging in die perioden echter wel ingrijpende wijzigingen. Na de voltooiing van de bouwwerkzaamheden is er veel werk gemaakt van de interieurafwerking en inrichting. Toen de bezittingen van Jan IV in 1571 geconfisqueerd en geveild werden is daar een boedellijst van gemaakt. Het Hof moet toen wel buitengewoon fraai ingericht zijn geweest. De confiscatie betekende wel dat het woongedeelte vrijwel geheel ontruimd werd.

Een greep uit de **inventaris** van de veiling in 1571:

- 2 zilveren flessen met verguld manchet
- 3 verguld zilveren coupes op voet met deksel en wapen van Bergen
- 2 lage verguld zilveren coupes met het wapen van Luik
- 2 waskommen met schenkan met vergulde randen en het wapen van Luik
- 2 kleine zilveren bassins met schenkan en wapen van Bergen
- 2 zilveren waskommen met het wapen van Croÿ
- zilveren bekers, kandelaars, zoutvaten, deksels, mosterdpot en inktstel
- 18 zilveren borden met het wapen van Bergen
- 47 zilveren dienschalen met het wapen van Bergen
- 12 zilveren dienschalen met vergulde rand en het wapen van Arenberg
- 31 tapisserieën, waarvan 5 in serie met afbeeldingen van Absalom
- 6 grote Turkse tapijten, 8 Spaanse en 25 andere
- 20 bedden met bedbekledingen
- 1 demontabel bed met bekledingen van rood velours, met zwart afgezet en met het wapen van Bergen
- 10 andere demontabele bedden in verschillende uitvoeringen
- 1 tent voor een potstoel, de bekleding en twee gordijnen voor die stoel en een kleedje om de stoel te bedekken.
- 1 vergulde zetel zonder bekleding
- 2 met wit velours beklede stoelen, waarvan 1 met het wapen van Bergen en 1 van Croÿ
- 19 andere monumentale stoelen
- veel servetten en tafelkleden en complete inventarissen voor gebruik in de kapel.

In de periode 1577 – 1648 was het Markiezenhof afwisselend in het bezit van de erfgenamen van Jan IV en geconfisqueerd door de Republiek der Zeven Provinciën. Toen in 1577 Bergen op Zoom definitief koos voor de Republiek kreeg de wettige erfgename, Maria Margaretha van Merode, nichtje van Jan IV, het Markiezaat in haar bezit. Omdat in 1581 haar Spaansgezinde echtgenoot, Jan van Wittem, gemene zaak maakte met de vijanden van de Republiek en moest vluchten, confisqueerden de Staten Generaal het Markiezaat. Willem van Oranje en later zijn zoon Maurits kreeg het Markiezaat en daarmee het Markiezenhof in bruikleen voor de duur van de oorlog. Dat diende mede als compensatie voor de in Spaanse handen verkerende baronie van Breda. Zij verbleven er nooit. Bij de start van het vredesbestand met Spanje in 1609 kreeg de toenmalige rechtmatige eigenaar, Maria Mencia van Wittem en later haar nichtje, Maria Elisabeth I van den Bergh, het familiebezit terug. Toen zal het weer opnieuw ingericht zijn, maar wellicht soberder. Bij de start van de vijandelijkheden in 1621 verloor zij de beschikking over haar eigendommen weer. Opnieuw kregen de Oranjes, respectievelijk Maurits, Frederik-Hendrik en Willem II, het Markiezaat in vruchtgebruik. Ruim 25 jaar later in 1648 bij de vredesluiting met Spanje werd Maria Elisabeth II van den Bergh, opnieuw een nichtje, nu van Maria Elisabeth I, in haar rechten hersteld. Het Markiezenhof heeft dan bijna 70 jaar leeggestaan, behoudens de kantoren, enkele verhuurde ruimten en de conciërgewoning,.

Maria Elisabeth II van den Bergh nam na een grondige restauratie en herinrichting haar intrek in het Markiezenhof. Zij woonde er, zoals de Van Glymessen, niet permanent, maar verbleef ook te Brussel, Den Haag en op haar kasteel te Hedel. Zij zorgde voor een luxere inrichting. Er werden o.a. schilderijen van Gerard Honthorst aangekocht. Voor de herinrichting van de kapel werd een beroep gedaan op de fameuze Artus Quellinus. Zij kreeg de vrijheid om in het Hof de mis te laten lezen. Doordeweeks gebeurde dat eenmaal per dag, op zon- en feestdagen tweemaal: eenmaal voor de koks, knechten en dienstbodes en eenmaal voor mevrouw.¹⁴ Ook burgers wilden graag daar de missen bijwonen, maar de vrouwe wilde daar niet aan meewerken en stuurde die weg, als personeel hen soms tersluiks had toegelaten. Uiteindelijk stond zij toch een aantal burgers toe om de missen bij te wonen, kritisch daarin gevolgd door de burgemeester, de predikanten en de kerkenraad.

Met de bestemming van de vertrekken zal in die periode wel wat geschoven zijn, maar duidelijk is dat niet. Een aardige vermelding is wel de aanduiding van "*afkommen van de grote zale en cleersolder*". Daar mogen we wel uit afleiden, dat de zolder boven de Hofzaal toen voor kledingopslag gebruikt moet zijn. Bij haar overlijden in 1671 erfde haar enige dochter Henriëtte Francisca, prinses van Hohenzollern, het Markiezaat. Die bewoonde het Markiezenhof niet of nauwelijks, want zij verbleef bij haar man in Frankrijk. Van 1672 tot 1678 en van 1688 tot 1697, confisqueerde de Republiek als gevolg van de oorlog met Frankrijk voor de derde en vierde keer het Markiezaat en kregen de Oranjes opnieuw het vruchtgebruik tot 1697, de Vrede van Rijswijk. Henriëtte kreeg bij die Vrede haar bezit terug maar stierf een jaar later. Haar zoon prins François Egon de la Tour d'Auvergne deserteerde uit het Franse leger en ging het hof opnieuw bewonen. Hij was het die omstreeks 1709 het 'Princequartier' (de woonvleugels) liet moderniseren. Ook het interieur onderging daarmee grote wijzigingen. Behalve een stuk parketvloer is daar niets van overgebleven. De inrichting is niet gereedgekomen, omdat François in 1710 overleed. De stijlkamers zoals wij die nu kennen zijn er in vergelijkbare opzet naar alle waarschijnlijkheid nooit geweest.

Zijn erfgename, Maria Henriëtte (nog geen 2 jaar oud), ging bij haar grootmoeder bij Brussel wonen.

Appartementen en kantoor

Na het overlijden van François werd door zijn dochter en haar voogden slechts voor korte perioden gebruik gemaakt van het Hof: een kort verblijf in 1714 en langere in 1718 en 1719. Het Hof schitterde voor het laatst bij het huwelijk van Maria Henriëtte de la Tour d'Auvergne met Johan Christiaan van de Palts en prins van Sulzbach in 1722. Korte perioden van bewoning kende het Markiezenhof nog in 1725 en 1727, waarna - wat betreft 'heerlijke' bewoning - het doek voor het 'Princenhof' definitief is gevallen. In 1729 werden de achtergebleven meubels van het woongedeelte naar Brussel gebracht en daar verkocht.

In 1739 was de **ui** al van de toren verwijderd. (was de zeeridder al in 1614 verplaatst naar het stadhuis van Willemstad?)

Al in 1718 liet een hoge ambtenaar, drossaard Pieter Cornets de Groot, in het Hof een appartement voor zichzelf inrichten. In de loop van de 18^e eeuw volgden nog velen na hem. De galerijen werden grotendeels dichtgemetseld om meer ruimte te verkrijgen. De grote galerij werd in 1767 grotendeels dichtgemetseld voor de uitbreiding van het archief en als woonruimte. De overwelling daar werd toen gesloopt.

Aan P.C. van Mattemburg, raad en intendant van de markies-keurvorst van de Palts, werd in 1785 toegestaan een geestelijke aan te stellen om zijn kinderen te onderwijzen en de Roomse eredienst uit te oefenen in de **kapel** van het Vorstelijk Paleis of Princenhoff, met gesloten deuren, alleen voor hem en zijn huisgezin en familie (in 1791 ging de weduwe van P.C. van Mattemburg in Hoogstraat 15 wonen.)

De enige constante in het gebruik was de kantoorfunctie. Van meet af aan tot aan 1795, de komst van de Fransen, is de kantoor- en archiefvleugel aan de grote binnenplaats als zodanig gebruikt.

Een militair hospitaal

De komst van de Fransen en de inbeslagname van de goederen van keurvorst Karel Filip Theodoor van Palts-Sulzbach, markies van Bergen op Zoom, luidde voor het Hof een nieuwe periode in. Rentmeester Gerard Vermeulen en zijn gezin werden op straat gezet. Van 1797 tot 1802 huisvestte het gebouw een Frans militair hospitaal en van 1810 tot medio 1814 opnieuw. Vanaf 1802 was de stad eigenaar van het gebouw, wat handen vol geld kostte en veel gedoe met de Fransen opleverde. Toen bijvoorbeeld in februari 1814 de stad in gebreke bleef met het leveren van brandhout (Bergen op Zoom was door de Engelsen omsingeld), staken de soldaten die er verpleegd werden uit protest hun kribben in brand. Zonder het gebouw ernstig aan te tasten brachten de

Fransen er - op kosten van de stad - enkele veranderingen aan zoals het wegbreken van binnenmuren om ziekenzalen te creëren. Voor de interieur-afwerkingen zal dat wel de nodige vernielingen opgeleverd hebben. Na de ontruiming van de vesting door de Fransen in 1814 vertrokken de laatste Franse soldaten op 3 juni. Gewonden van de slag bij Waterloo werden hier in 1815 verpleegd.

In deze periode bleef het huishoudelijk kwartier de oude functies behouden, wel met een nieuwe toegang vanaf de binnenplaats. De directeur van het hospitaal ging wonen ten zuiden van de kleine binnenplaats; kantoor hield hij in de administratievleugel. Bij de kleine toren op de kleine binnenplaats werd een toiletruimte gebouwd met een afvoer naar de Grebbe.

Een kazerne

In 1818 kreeg de stad het hospitaal weer in bezit en liet het in 1819 , opnieuw op haar kosten, geschikt maken voor kazerne, een functie die het gebouw tot 1957 vervulde. Overigens was het gebruik van de kazerne in 1860 kosteloos aan de staat overgedragen omdat de onderhoudskosten te veel op het stadsbudget drukten. In ruil daarvoor kreeg de stad het Gouvernement in eigendom.

Ernstige aantastingen van de structuren leverde de militaire functie niet op. Wel werden in 1819 bij de ombouw tot kazerne veel onderdelen van het vaste interieur uitgebroken: wandbetimmeringen, lambriseringen, plafonds, kasten en dergelijke. Vele daarvan zullen nog uit de bouwperiode gedateerd hebben. Ook zijn in deze periode meerdere zolderingen van moer- en kinderbalken vervangen door nieuwe enkelvoudige balkenzolderingen. Dat alles samen had als gevolg dat het interieur een schrale uitstraling kreeg.

Bij het gebruik als kazerne waren aanvankelijk de oude secreten nog in gebruik. Nieuwe werden gemaakt in de gedichte poort naar de achterplaats. In de hofmeesterswoning werd een keuken gemaakt, evenals in de bottelarij. De oude bleef in bedrijf. Op de kleine binnenplaats en achterplaats werden washuizen gebouwd; in de achtertuin munitieloodsen.

De kazerne bood onderdak aan 700 soldaten. Tussen 1816 en 1825 waren er delen van twee Zwitserse regimenten gelegerd. Tijdens de Belgische opstand steeg het aantal soldaten in de stad tot 6000. Het zal toen in het Markiezenhof ook wel voller geworden zijn. In 1864 vestigde zich het derde regiment infanterie zich in de stad, verdeeld over de Markiezenhofkazerne en de Korenmarktkazerne. In 1922 kwamen hier ook twee compagnieën van het 14de RI bij. Het garnizoen omvatte toen 41 officieren, 149 onderofficieren en 577 manschappen. Daarvan waren er 305 ondergebracht in het Markiezenhof, zodat er toen geen volle bezetting was.¹⁵

Inwendig herinnerde alleen de Christoffelschoorsteen in de Hofzaal nog aan de heerlijke woning die het gebouw eens was. Deze schoorsteen verbleef van 1844 tot 1972 in het Stadhuis.

Over de kwaliteit van het Markiezenhof als kazerne bericht ons in 1918 een onderzoekscommissie. Deze kan daarover geen gunstig oordeel vellen: “Deze kazerne maakt meer de indruk van een gevangenis. [...] De mannen hebben daar gelegen op plaatsen, die daarvoor niet geschikt waren en de onderofficieren zijn gehuisvest op kamers die meer op arrestanten-lokalen dan op onderofficiers-verblijven lijken.”

Moderne voorzieningen als waslokalen bouwde het leger in de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw op de binnenplaatsen. In de achtertuin werd een mitrailleurloods gebouwd. Een centrale verwarming is er nooit aangebracht . Het behoeftte het gebouw voor veel breek- en sloop werk. In 1957 kwam er een einde aan de kazernefunctie van het Markiezenhof en kocht de gemeente het gebouw weer aan.

Een school

In die tijd ging in Bergen op Zoom de Uitgebreide Technische School (UTS) Antonie Keldermans van start. Omdat er nog geen eigen schoolgebouw was maakte men enige jaren gebruik van het Markiezenhof. De leslokalen voor de militairen konden met inbegrip van de kolenkachels direct in gebruik genomen worden.

De restauratie

Na vier jaar voorbereiding werd in 1963 een begin gemaakt met de restauratie van het meest zuidelijke deel van het Markgravenhof, om weer maar eens een andere benaming te gebruiken. Markgraaf = markies. De oplevering daarvan vond in 1986 plaats. De restauratie heeft dan net zo lang geduurd als de bouw: 25 jaar!

Een museum, archief, kantoor, restaurant en bibliotheek

Nu zijn er in het Hof een museum, een zaal voor de VVV, kantoren, een bibliotheek en een restaurant gevestigd. Het museum beslaat het grootste gedeelte. Hier wordt ook de mogelijkheid geboden voor feesten en partijen, wel passend natuurlijk binnen de context. Het kantoor van het Rijn- Schelde- Delta-overleg is enige tijd gevestigd geweest in de v.m. Hofmeesterswoning. Het restaurant bevindt zich in de Bakkerij, terwijl de bibliotheek gevestigd is in het Stalgebouw en de nieuwbouw t.p.v. het voormalige Wagenhuis. De Schuur biedt onderdak aan de regionale archiefdienst.

Besluit

De functieveranderingen hingen altijd samen met familiale, economische en vooral politieke omstandigheden, vaak met een betrekking op de geschiedenis: die van Bergen op Zoom, maar vooral ook die van de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden, en zelfs veranderingen in Europa. Denk hier bijvoorbeeld aan de opstand (1568-1648) tegen Spanje of de Franse Revolutie (juni 1789) en daarna de Franse inval in 1794-1795. Verrassend is dat bij deze de uiteenlopende bestemmingswijzigingen, op enkele uitzonderingen na, de architectuur en de ruimtelijke indeling nauwelijks zijn gewijzigd. Dit vloeit voort uit de veerkracht van het gebouw. Eerst driehonderd jaar wonen en kantoor, en dan honderdvijftig jaar hospitaal en kazerne. Geen van deze functies maakte het noodzakelijk ingrijpende verbouwingen uit te voeren. Ook werd het gebouw niet beschadigd door oorlogsgeweld. De vergelijkbare gebouwen in België zijn vaak als bedrijfsruimte gebruikt, verkaveld tot woningen, geteisterd door brand of beschadigd in de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Alleen het vrij intensief gerestaureerde Hof van Savoye in Mechelen is redelijk compleet behouden, zij het dat het door het ontbreken van administratieve en bedrijfsgebouwen minder compleet is dan het Bergse Hof. Dit maakt het Markiezenhof tot een uniek gebouw voor de Nederlanden, een nu nog niet bereikte plaats op de lijst van Werelderfgoed zeker waardig.

---

¹ W.A. van Ham, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom', in: *Studies uit Bergen op Zoom, deel 5*, pag. 41, Bergen op Zoom, 1986.

² W.A. van Ham, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom', in: *Studies uit Bergen op Zoom, deel 5*, Bergen op Zoom, 1986.

³ R.Meischke, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom', in: *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd*, Bergen op Zoom, 1987.

⁴ Het ijzer van de koren is omstreeks 1500 gesmeed en is wellicht afkomstig uit de Maasstreek. De korven zijn aangevoerd door Maastrichter kooplieden. Het onderzoek hiernaar is uitgevoerd door IJzergieterij De Holland. Gemeente-archief, collectie Booij, inv.4.

⁵ De schouwen van de Theodoor- en Drabbekamers zijn afkomstig uit Amsterdamse huizen; de lambrisering en deuren van de Drabbekamer uit een Delfts huis, Gemeentearchief, *Booij*, inv. 2

⁶ Johanna Jacobs, "De restauratiegeschiedenis van het Markiezenhof", in *Besturen en bouwen met Booij*, deel 1, Bergen op Zoom 1999

⁷ informatie verkregen van dr. W. van Ham

⁸ diverse archiefbronnen betreffende de restauratie van het Markiezenhof, dossiers *SROB* en *Booij* in het Gemeentearchief.

⁹ Ad van den Bulck, in: *De Waterschans 2006-1/2/4*, en Ruud Meischke in: *De Waterschans 2006-4*

¹⁰ Corneel Slootmans, *Jan metten lippen*, pag. 375, Antwerpen 1945.

¹¹ Ad van den Bulck, in: *De Waterschans*, 2011-2

¹² Ad van den Bulck, in: *De Waterschans* 2011-2

¹³ Bart van Eekelen, in: *De Waterschans* 2013-2

¹⁴ Charles de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, Hilversum 1998

¹⁵ De ze informatie is welwillende beschikbaar gesteld door R.J.A van Gils, Onderzoeker operationeel optreden van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, deel uitmakend van het ministerie van Defensie.

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller